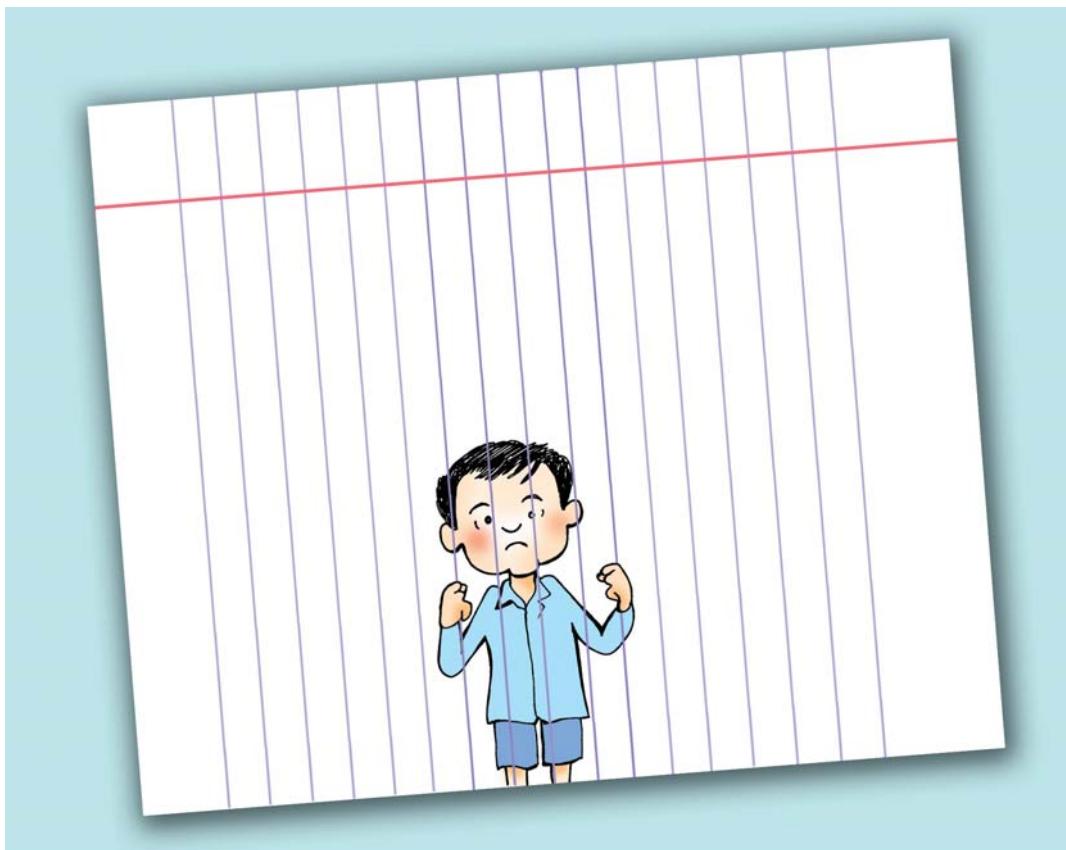

बच्चालाई गरीबीमै सिक्न दिँँ

करोडपतिको छोराले समेत आफ्नो जीवनको पाठको सुरुआत अत्यन्त निर्धनकै ढाँचामा गर्नुपर्छ । उसले पनि निर्धनतम केटाकेटीले छैं हिंदून सिक्नुपर्छ । उसको घरमा कारको सुविधा छ भनेर हिंदून सिक्नु पर्दैन त कसैले भन्दैन होला । खर्च धान्न नसकेर होइन, संसारलाई नजिकबाट र आफ्नै अनुभवबाट चिन्हे अवसर दिन यसो गर्न आवश्यक ठान्दछु ।

चा लीस वर्षको हुँदा मैले बडातमा एउटा स्कूल खोलें। लेखनमा त्यत्रो उमेर बिताएको म जस्तो मान्छेले स्कूल खोलूँला भन्ने शायद कसैलाई लागेकै थिएन। त्यसैले उनीहरूले मेरो स्कूलबाट धेरै राम्रो परिणाम भन्दा पनि मेरो अनुभवहीनताका कारण केही अनौठा प्रयोगहरू आउन सबै अपेक्षासम्म गरे होलान्।

त्यसैले धेरैले मलाई सोध्ने पनि गर्थे- यो स्कूल कुनै खास विचारबाट निर्देशित छ कि? उनीहरूका अपेक्षाले भरिएका त्यस्ता प्रश्नलाई लत्तरो उत्तरले टार्न सम्भव थिएन। ‘अरुभन्दा मौलिक, नयाँ खालको’ भन्दिन आतुर भए पनि यथार्थमा त्यस्तो नहुने पो हो कि भन्ने डरले म त्यस्तो भनिहालनबाट आफैलाई रोक्ने गर्थे।

मैले स्वीकार्नै पर्छ- मेरो संस्था कन वैचारिक आधारमा स्थापित भएको छ भन्ने प्रश्न मेरो लागि निकै कठिन थियो। ‘विचार’ को जग कुनै घरको जग जस्तो मूर्त रूपमा देखिने कुरा होइन। यसको चरित्र कुनै बीजको जस्तो थियो, जसले भोलि बने विश्वासँ एकाकार भएर, त्यसलाई बोकेर, विस्तारै त्यही विश्वाको अभिन्न अङ्ग भएर सँगसँगै हुर्कनुपर्ने र विश्वाकै स्वरूपले चिनिनुपर्ने थियो।

स्कूल खोले विचार कहाँबाट आयो भन्ने कुराको मलाई राम्रो हेका छ- यो शिक्षाको कुनै नयाँ सिद्धान्तले प्रेरित भएर गरेको काम भन्दा पनि मेरा आपनै स्कूले जीवनका संस्मरणहरूले घचघच्याएर चालिएको कदम थियो। ती दिनहरू मेरा लागि त्यति सुखद थिएनन् र तिनमा मेरो कुनै दोष पनि थिएन। मैले आफूलाई अलिकिति कम संवेदनशील बनाउन सकेको भए ती दिनका दिवालाई सम्हाल्न र अलिक लामो समय अध्ययनमा टिकेर विश्वविद्यालयको डिग्री कमाउन सक्यो होला। तर दुर्भाग्य, त्यसो हुन सकेन। स्कूल भनेका स्कूल नै हुने रहेछन्, बीसको उवाइस होलान् तर, तिनले आफाना पारा छोड्ने कुरा कल्पना मात्रै रहेछ।

शिशुलाई जन्मनासाथ खुबाउन प्रकृतिले आमाको दूधको व्यवस्था गरेको हुन्छ- खाना र काख एकपटक पाउने सुनिश्चितता। अनि शारीर र मनले एकसाथ सन्तुष्टि लिन सबै गरी ‘पूर्ण पोषणको प्रबन्ध’। मानौं यसले शिशुलाई बुझाउन खोजिरहेछ एउटा अटल सत्य- मान्छेको संसारसँगको सच्चा सम्बन्धको सुरुआत भनेको नितान्त वैयक्तिक प्रेममा आधारित हुन्छ, यो भौतिक शास्त्रको ‘कारण’ र ‘परिणाम’ को आधारमा अर्थाइने विषय होइन।

जीवन जिउने सम्बन्धमा हाम्रा असेमित तिर्खा र चाहनाबाट तृप्ति लिने अवसर हाम्रो बाल्यावस्थामा उपलब्ध हुनुपर्छ। अनि कलिलो मस्तिष्कले आफले जन्म लिएको मानव संसार र वरिपरिको ठूलो संसारका बीचको सौहार्दिता र सुसम्बन्धको अनुभव भरपूर रूपमा गर्ने पाउनुपर्छ। तर, उच्चकोटिको ज्ञान दिने वैधानिक अधिकार पाएको नाममा एक प्रकारको दम्भ प्रदर्शन गर्दै हाम्रो पारम्परिक विद्यालय प्रणालील यो पञ्चलाई पूर्णतः बेवास्ता गर्दै। रहस्यले भरिएको ईश्वरको अनुपम सृष्टिमा व्यक्ति अनन्त सम्भावनाहरू लिएर जन्मन्दै, तर त्यसको उपयोगको अवसरबाट बलजप्त रोक्छ- स्कूलले। यो संस्थाले व्यक्ति र उसका वैयक्तिकतालाई प्राथमिकता दिनेभन्दा पनि ‘अनुशासन’ को धेरामा राख्न र कज्याउनमा जोड दिन्छ। यो संस्था प्याक्टीबाट एकैनासका मालबस्तु उत्पादन गरे जस्तै एकैनासका ‘मान्छे’ निकाल्ने ढाँचाले संचालित हुन्छ, पर्खालिमा जडिएको उस्तै साइज र बनोटको अर्को एउटा ईंटा जस्तो। शिक्षाको मार्ग कोर्दा- क्षमतामा ‘उम्दा’ र ‘निम्द्धरो’ दुवैरीलाई समेट्ने नाममा ‘औसत’ को काल्पनिक र सीधा रेखाको वरिपरि अलिङ्ग पुरछ र वैयक्तिकता भित्र लुकेका धुम्ती र तरेलीहरू पूर्णतः ओझेलमा पर्दछन्।

बच्चाको ‘पृथ्वी’ उसबाट जबर्जस्ती खोस्छौ- अनि उसलाई भूगोल पढाउँछौ। उसबाट ‘भाषा’ खोस्छौ अनि व्याकरण सिकाउँछौ। ‘मानव’ संसारमा जन्मेको प्राणीलाई ‘बोल्ने ग्रामोफोनको दुनियाँ’ मा मिल्काइदिन्छौ- अज्ञानताको दुनियाँमा जन्मेको प्रायश्चित गर्न! यस्तो प्रकोप बालसुलभ चरित्रले स्वीकार्न र विरुद्ध रुच, कराउँछ, अनि अन्तमा उसलाई दण्डित गरेर चूप लाग्ने तुल्याइन्छ; ‘अनुशासन’ सिकाइन्छ।

वा निषेधित हुन पुग्छन्। किनकि स्कूलका निमित जीवन ‘रेडिमेड’ सामग्री जस्तो पफ्केट हुनुपर्छ, एकनासको; चिटिक्क पारेर कुदैको मूर्ति जस्तो- बान्की मिलेको। मलाई स्कूल पठाईदा मैले भोगेको समस्या नै त्यही हो। यस्तो समस्या जहाँ मैले देखें- मेरो संसार एकाएक भक्तिएर काठका बेन्च र सीधा पर्खालिमा बदलिएछन्। अनि तिनै बेन्च र पर्खालिले अन्धोपन भएको मानिसले निरदेश्य एकनासले हेरिरहेजस्तो क्वारक्वार्ता मलाई हेर्न थालेछन्। यही हो मेरो विद्यालयको अनुभव।

ज्ञानको महत्त्वलाई ख्यालठट्टा र खेलबाट मिल्ने व्यक्तिगत खुशीभन्दा ठूलो देखाउने क्रममा के भन्ने गरिन्छ भने- “ज्ञानको फल ग्रहण गर्नु र रसास्वादन गर्नु भनेको स्वर्गको विचरण जस्तो रमाउने विषय होइन।” अनि त्यसैले भनिन्छ- बालबालिका के गर्दा रमाउलान् भनेर उनीहरूलाई आफूखुशी गर्न छाडा छाडन हुन्न। तिनलाई एउटा साँचोमा ढाल्ने कठोर पद्धतिमा लैजानै पर्छ। यसको कुनै विकल्प छैन। यही मान्यतामा चल्ने मेरो स्कूलले कडा र ज्यादै कसिलो जुता लगाएर खुडाका आकार चाहे जस्तो बनाउने चिनियाँ परम्पराङ्कै मलाई साँधुरो फ्रेममा जकडयाउन खोज्यो। प्रत्येक चालमा म गहिरो पीडा महसूस गर्दैयो, तर पनि त्यसलाई स्वीकार्नुको कुनै विकल्प मसँग थिएन। त्यो पीडाले पूर्ण रूपमा संवेदनाहीन बनाउनुभन्दा पहिले नै उम्कन सकेकोमा भने म आफूलाई भाग्यमानी ठान्दछू।

सुसंस्कृत समाजको सदस्य बन्नका निमित जति लामो समयसम्म त्यो कठोरता व्यहोनुपर्छ भन्ने ठानिन्थ्यो त्यति नै समय व्यहोन नपरे पनि लामो अवधिसम्म कठोरताको त्यो अनुभूतिबाट मुक्त हुन पनि सकिन। तर, त्यसो भए पनि म खुशी नै छु किनकि- यस्तो पद्धतिबाट बालबालिकाले कतिसम्म सक्स बेहोनु पर्छ भन्ने ज्ञान मैले त्यसैबाट प्राप्त गरें।

यो कठोर फ्रेम किन? किन सहज रूपमा फक्न सम्भव भएन? यसको खास कारण छ- त्यो हो, एउटा बच्चाको बालसुलभ चरित्रलाई ज्ञानको मार्गमा स्वाभाविक रूपान्तरण गर्नेमा भन्दा पनि हामीले अर्को ढङ्गले ‘मान्छे’ को विकास गर्ने चाहना राख्यौ। आफानो व्यवसाय कसरी चलाउने सिर्जनाले निर्णयमा हामी स्वतन्त्र हौला, हाम्रो अफिस हामी आफै ढङ्गले चलाउन सकैला, तर ईश्वरको सृष्टिलाई आफूखुशी चलाउने अधिकार हामीसँग हुन सक्दैन। बालबालिका पनि ईश्वरका सृष्टि हुन्। उनलाई हामीले लाद्ने होइन, आफाने ढङ्गले फक्न दिनुपर्छ।

यो संसारलाई जान्न र बुझ्न जरूरी छ तर त्यति मात्र पर्याप्त

होइन- प्रकृतिको चरित्रलाई स्वीकरेर सो अनुकूल आचरण गर्नु पनि उत्तिकै जरूरी छ। ज्ञानको आर्जनले हामी शक्तिशाली बन्न सक्छौं, तर मानवीय पूर्णता प्राप्त गर्न सह-अनुभूति गर्ने क्षमताको विकास हुनु जरूरी छ। सबैभन्दा उच्चकोटिको शिक्षा त्यो हो जसले सूचना मात्र दिने होइन कि जीवनलाई यस संसारसँगको सहअस्तित्वमा जिउन सिकाउँछ। तर के देखिन्छ भने 'सह-अनुभूतिको शिक्षा' लाई स्कूलले योजनाबद्ध ढड्क्ले तिरस्कृत गर्ने मात्र होइन निर्दिष्टी रूपमा दबाउँछ। फलतः बाल्यावस्थादेखि नै त्यस्तो ज्ञान दिइन्छ र त्यस्तो बानी पारिन्छ कि हाम्रो जीवन प्रकृतिभन्दा निकै पर पुगदछ। अनि हाम्रो मन र बाँकी संसार ठूला बैरी जस्ता देखा पर्दछन्। अनि, जुन शिक्षाका हक्कदार भएर हामी जन्मन्छौं, त्यसबाट विचलित भएर त्यसलाई विसर्ग, गुमाएर केही खुद्रा मसीना सूचना पाउनुलाई नै शिक्षा पाएको भन्ने अवस्थामा पुगदछौं। बच्चाको 'पृथ्वी' उसबाट जबर्जस्ती खोस्छौं- अनि उसलाई भूगोल पढाउँछौं। उसबाट 'भाषा' खोस्छौं अनि व्याकरण सिकाउँछौं। महाकाव्यको भोको मस्तिष्कलाई जीवनहीन सूचना र तिथिमिति थोपरिदिन्छौं। 'मानव' संसारमा जन्मेको प्राणीलाई 'वोल्ने ग्रामोफोनको दुनियाँ' मा मिल्काइदिन्छौं- अज्ञानताको दुनियाँमा जन्मेको प्रायशिच्चत गर्न ! यस्तो प्रकोप बालसुलभ चरित्रले स्वीकार्न सक्बैन, यसका विरुद्ध रुच्छ, कराउँछ, अनि अन्तमा उसलाई दण्डित गरेर चूप लाग्ने तुल्याइन्छ; 'अनुशासन' सिकाइन्छ।

हामीलाई के थाहा छ भने- बच्चाहरू धूलोलाई प्रेम गर्दछन्; बर्गेचाका फूलहरूले छै तिनका शरीर र मन दुवै उत्तिकै मात्रामा धाममा रमाउन खोज्दछन्। यस ब्रह्माण्डका कुनै पनि वस्तुबाट इन्द्रिय चेतना मार्फत तिनले प्राप्त गर्ने संवेगले तिनलाई सदा लोभ्याउँछ।

तर दुर्भाग्य, ती बच्चाका अभिभावकले आफ्ना परम्परा धान्ने नाममा, आ-आफ्ना पेशा चलाउने नाममा आफ्नो धुन छोड्न सक्बैनन्। यो परम्परा छोड्न गाहो पनि छ। समाजलाई एकनासले चलाउन, र परिस्थितिजन्य बाध्यतालाई टार्न मान्छेले कुनै खास क्षेत्रमा विशेषज्ञता हासिल गर्नेपछि भन्ने मान्यता बलवान छ।

तर बाल्यावस्था नै जीवनको त्यस्तो अवस्था हो जहाँ सर्वोच्च स्वतन्त्रता हुनुपर्छ। त्यस्तो स्वतन्त्रता- जसलाई पेशाको खाँचो टार्ने र समाजको परम्परा धान्ने नाममा विशेषज्ञताको सांघुरो दायरामा परिभाषित आवश्यकताले पटक्कै छेक्न सक्बैन।

स्कूलमा विद्यार्थीको करामत देखेर एक जना अनुभवी प्रधानावस्थाको छब्क परेको र रीसले मुरमुरिएको घटना म राम्ररी सम्झन्छु। अनुशासन कायम गराउनेमा नाम चलेका उनी आफ्ना विद्यार्थीले कक्षामा पढ्न छोडेर स्कूल वाहिरको रूखमा चढेर सुस्तापेक्षि

आफ्नो व्यवसाय कसरी चलाउने भन्ने निर्णयमा हामी स्वतन्त्र हौला, हाम्रो अफिस हामी आफ्नै ढड्क्ले चलाउन सकौला; तर ईश्वरको सृष्टिलाई आफूखुशी चलाउने अधिकार हामीसँग हुन सक्बैन। बालबालिका पनि ईश्वरका सृष्टि हुन्। उनलाई हामीले लाद्ने होइन, आफ्नै ढड्क्ले फक्न दिनुपर्छ।

कसरी सहन्। मैले उनलाई सम्झाउदै भन्नुपरेको थियो- "बाल्यावस्था सभ्य मानव जीवनको एक मात्र यस्तो अवस्था हो जब ऊ निर्धकक रूखका हाँगामा वा डुइङ समको चेयरमा बस्ने छनोट गर्न सक्छ। अनि- 'रुख चहन हुन्न' भनेर ती बच्चाको छनोटलाई हामीले कुण्ठित गरिदिनु के न्यायोचित होला र ?" अचम्म त के थियो भने- तिनै प्रधानावस्थापकलाई बच्चाले वनस्पतिशास्त्र पढेकोमा कुनै आपत्ति थिएन। रुखको बारेमा किताबमा पढदा उनलाई कुनै आपत्ति थिएन, किनकि त्यसीरी पढदा त्यो विज्ञान हुन्थ्यो, अरु कसैले तयार गरेर पस्केको निर्वैयक्तिक ज्ञान। तर, रुखमा आफै चढ्नु, अनुभव गर्नु, प्राकृतिक तबरले अनुभूत गर्नु भनेको उनका निमित्त शायद स्वीकार्न सकिन्ने विषय नै थिएन। आफै अनुभव गर्न पाउँदा मानव- सहज संवेदनासँग गाँसिएर सिक्ने अवसर मिल्थ्यो। शायद प्रकृतिले सिकाउने विधि नै त्यही हो।

मेरा स्कूलका केटाकेटीले रुखको बारेमा थुप्रै सिकेका छन्- खसा र काँडैकाँडा भएका रुख चढाश कुन ठाउँमा खुट्टा अड्याउन सकिन्छ; हाँगाको कर्ति परसम्म जानु सुरक्षित होला; हाँगामा विचरण गर्दा शरीरको तौललाई कसरी मिलाएर सन्तुलन कायम गर्न सकिन्छ, यी महत्त्वपूर्ण प्रश्न वारे उनीहरूले नसिकाइकैनै सिकेका छन्- भोगाइबाट। उनीहरूले रुखबाट थप्रै फाइदा पनि लिएका छन्: फलहरूबाट भोक मेटाउन, आराम गर्न शान्त ठाउँका रुपमा, र मन नलागेका काम गर्नबाट बच्न लुक्ने सुरक्षित थलोका रुपमा। मेरो आफै कुरा गर्ने हो भने- म एउटा शहरको सुसंस्कृत घरमा हुर्केको मान्छे, अनि सो 'सुसंस्कृत' पना बचाउनुपर्ने मेरो बाध्यताले मेरो व्यवहार कस्तो हुन पुरयो भने- कुनै रुख विनाको संसारमा जन्मेको मान्छेको जस्तो। त्यसैले म के चाहन्छु भने मेरा केटाकेटीहरूले ती रुखलाई सूप्टिको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण विषयका रुपमा बुझ र तिनलाई जीवन्त सहायत्रीका रुपमा भोगन सकून्- केवल क्विरोफिल बनाउने मशीन वा कार्बन सोस्ने उपयोगी साधनका रुपमा मात्र होइन।

हाम्रो पैताला यसरी बनेको छ कि यस धर्तीमा उभिन र हिंडनका निमित्त शायद यो नै सर्वोत्तम साधन हो। तर जबदेखि हामीले जुता लगाउन थाल्यौ, हाम्रो खुट्टाको भूमिका पनि विस्तारै सांघुर्यायौ। अनि भूमिका कम बन्दै गएपछि तिनले तागत गुमाउदै गए र हुँदाउँदा विभिन्न प्रकारका जुता, चप्पल र मोजाको भरोसामा मात्र चल्न सक्ने बन्न पुगे- निरीह, कमजोर। अनि, हामी शायद संवेदना सहितका सुन्दर पैतालाको सडा बलिया खुर नदिएकोमा ईश्वरसँग गुनासो गर्न अवस्थामा पुरयौं।

यसको अर्थ कुनै पाउपोस (जुता) लगाउने हुन भन्ने मेरो आग्रह होइन। तर मेरो जाडादार भनाइ के चाहिं हो भने बच्चाको पैतालाले पनि सिक्ने मौका पाउनुपर्छ- प्रकृतिले निःशुल्क दिएको उपहारको उपयोग गर्न अवसर पाउनै पर्छ। पैताला नै यस्ता अङ्ग हुन् जसले यस धर्तीलाई स्पर्श गरेर धनिष्ठ रुपमा अनुभव गर्न समर्थ बनाउँछ; त्यसो गर्ने तागत अरु कुनै अङ्गले राख्नैन। यस धर्तीमा रहेका होचा-अग्लापन, नरमपना र कठोरता, यसलाई चुम्बन गर्ने अवसर उनले आफ्ना सच्चा प्रेमीलाई मात्र प्रदान गर्दछिन् र त्यो अवसर पैतालालाई मात्र प्राप्त छ।

मैले फेरि पनि स्वीकारै पर्छ- म हुनेखाने परिवारमा हुर्केकाले बाल्यावस्थादेखि नै मेरा पैताला धूलो कसिङ्गर छुनबाट होशियारीसाथ जोगाइएका थिए। त्यसैले जब म मेरा विद्यार्थीलाई खाली खुट्टाले हिंडन सिकाउन थाल्यू- मेरो पैतालामुनिको पृथ्वीबारे कति अज्ञानता

छ भन्ने बारे वेदनापूर्ण अनुभव गर्न पुग्छु । पटकपटक काँडामाथि टेक्न पुग्दोरहेछु- मानौं म ती काँडालाई खुच्चिङ भन्ने मौका विडिरहेको छु । कमभन्दा कम घोचाइ व्यहोने के गर्ने भन्ने बारे मेरा पैतालाहरूसँग मानवोचित चेतना छैन । जतिसुकै सम्म भनिएको ठाउँमा पनि केही होचो-अगलोपना त हुने नै भयो- अनि दीक्षित पैतालाले मात्रै ठीक मेलो भेड्याउन सक्ने रहेछ । सम्मै ठाउँमा हिंडवा पनि मैले धेरै खाल्टाखुल्टी भेद्याउन पुगें । छक्क पर्ने कुरा के भने- त्यो गोरेटो कसैले नापजाँच गरेर ठिक्क बनाएको त होइन नि ! जबसम्म धेरै पैदल यात्रुले त्यही पाइलालाई पछ्याउन्न, त्यही गतिमा हिंडेर एउटा र अर्को पाइला ठ्याकै त्यही डोब्यामा पर्न पुर्दैन त्यो बाटो नै बन्दैनथ्यो । कसरी ती साराका सारा बटुवा त्यही चालमा हिंडन पुगे होलान् ? अनि कसरी त्यो गोरेटो बन्न पुग्यो होला ? यसको मूल कारण के छ भने धर्तीबाट सारै सूक्ष्म सन्देश हाप्नो पैतालाले प्राप्त गर्द्द- हिंडै जाँदाखेरि । त्यो सन्देशलाई बुझेर हाप्नो पैताला सो अनुकूलको गति मिलाउन सक्षम हुन्छ । जसले यो सन्देशलाई बुझे तागत गुमाएको हुन्दैन उसले तत्काल आफ्ना खुट्टाका मांसपेशीहरूलाई सन्तुलन गर्न सक्छ । अनि त्यसैले तिनले खाली खुट्टामा पनि आफूलाई गिर्खा र काँडाबाट जोगाउन सक्छन् । मलाई रास्त्री थाहा छ- व्यावहारिक जीवनमा जुता लगाइन्छ, सडक पनि पिच गरिन्छन्, कार चढिन्छन् । तर शिक्षा पाउने वेलामा संसार भनेको ड्राइड रुम मात्र होइन, यहाँ प्रकृति भन्ने चिज पनि छ, हाप्ना हातखुटा छन् र तिनले प्रकृतिमा साक्षात्कार गर्न पाउनुपर्छ भन्न अन्यथा होला र ?

मेरो स्कूलको सादा जीवन देखेर मध्ययुगीन गरीबीलाई आदर्श बनाउन खोजेको हो कि भनेर शङ्का गर्ने मान्छे पनि नभएका होइनन् । गरीबी नै त नभन् तर के धनी के गरीब-सबैले आधारभूत तहदेखि, जगैदेखि सिक्नै पर्द्द । करोडपतिको छोराले समेत आफ्नो जीवनको पाठको सुरुआत अत्यन्त निर्धनकै ढाँचामा गर्नुपर्द्द । उसले पनि निर्धनतम केटाकेटीले कै हिंडन सिक्नुपर्द्द । उसको घरमा कारको सुविधा छ भनेर हिंडन सिक्नु पर्दैन त कसैले भन्दैन होला । गरीबीले हामीलाई पूर्ण जीवनको र संसारको अर्थ बोध गर्न अवसर दिन्छ, धनाद्यका ढाँचामा जिउन भनेको त यथार्थभन्दा परको नक्कली जीवन जिउनु हो । आफ्ना सुख र सन्तुष्टिका निर्मित यो ढीके हुन सक्छ, तर शिक्षा आर्जनका दृष्टिले होइन । धन भनेको एउटा सुनको पिंजडा जस्तै हो, जहाँ धनीका बच्चाहरू कृत्रिम र अर्थहीन ढर्रामा हुर्काइन्छन् । त्यसैले फुल खर्च गर्ने वानी परेकाले मन नपराए पनि मेरो स्कूलमा फर्निचर र अरू साधनविहीनता मार्फत सिक्ने अवसर दिनु छ । खर्च धान्न नसकेर होइन, संसारलाई नजिकवाट र आफ्नै अनुभवबाट चिन्ने अवसर दिन यसो गर्न आवश्यक ठान्छु ।

मलाई मेरो स्कूले जीवन सम्झौदा दिक्क पनि लाग्छ । किनकि त्यहाँ संसारको पूर्णता नै थिएन । त्यहाँ त पाठ पढाउन तयार पारेको एउटा संरचना मात्र थियो । हुर्किसकेका मान्छेहरूका निर्मित त्यो उपयुक्त हुन सक्ला, जो पढनका निर्मित यस्तो ठाउँ चाहिन्छ भनेमा सचेत र त्यस्तो आवश्यकता स्वीकार्न तयार होलान्- त्यो पनि सच्चा जीवनबाट अलिगेने मूल्यमा । तर केटाकेटीहरू जीवनसँग प्रेम गर्दैन् र यो उनीहरूको पहिलो प्रेम हो । संसारको प्रत्येक रङ्ग र गतिले तिनलाई आकर्षित गर्द्द, मोहित हुन्छन् । के हाप्नो विवेकले उनीहरूबाट त्यो खुशी खोस्न र त्यसबाट बन्चित गर्न अनुभवित दिन्छ त ? बालक जन्मदै 'नाई' र 'गर्दिन' भन्ने जिही गर्ने स्वभाव लिएर जन्मन्न । त्यसैले ज्ञान आर्जन गर्ने पवित्र कर्ममा

प्राचीन भारतमा जहाँ जीवन थियो- स्कूल त्यही थियो- यी दुईबीच कुनै सिमाना थिएन । ज्ञान र सिकाइको वातावरणका नाममा त त छुटै कृत्रिम पर्खाल थिए, न त गुम्बाको जस्तो शून्यता, एकान्त र उत्साहीन वातावरण । बरु त्यहाँ थियो, जीवन्त आकांक्षा । तिनले गाईबस्तु चराउन लगे, दाउरा खोजे, फलफूलको जोरजाम गरे, प्राणी मात्रमा दया प्रदर्शन गरे, आफ्ना गुरुको आत्मिक उत्थानसँगै आफ्नो आत्मिक विकासको पथमा लागे ।

प्रवेश गर्न ठ्याकै सुहाउने र मिल्ने स्वभाव देखिन्छ । तर शुरूमा तिनले आफ्नै जीवन र अनुभवबाट सिक्न पाउनुपर्छ ताकि जिन्दगीभर सिकिरहन प्रेरित भैरहुन् र अन्ततः सुसंस्कृत र विवेकी भई पूर्ण जीवनयापन गर्नु ।

समाजले आफ्ना विशिष्ट ढाँचा अनुकूल हुने गरी मान्छेका 'मन' लाई ढाल्न खास खास विधिको प्रयोग गर्द्द । यी ढाँचा यति मसिनोसँग बुनिएका हुन्छन् कि यिनले प्रकृति प्रवेश गर्ने सानो छिद्र समेत छोडिएनन् । आफूलाई बचाउनकै निर्मित पनि कसैले यी ढाँचा विरुद्ध जाने हिम्मत गरिहाले भने दण्डको श्रृंखला भोग्न तयार हुनुपर्छ । त्यसैले सिङ्गो सामाजिक प्रणाली र त्यसको धार आफ्ना विरुद्ध हुने भएपछि सत्यवारे चेत खुल्नु र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्नु नितान्त फरक कुरा हुन पुग्दछन् । यही कारणले मेरो आफ्नै छोराको शिक्षाको वारेमा निर्णय लिन समेत मलाई गाहो परेको हो । सबैको कुरालाई अलिकृति मात्रै मान्दा पनि मैले मेरा आदर्शहरूसँग सम्झौता गरेकै हो । पहिलो कुरा त मैले उसलाई शहरबाट गाउँमा लगेर अहिलेको अवस्थामा मिल्नेसम्म प्रकृतिसँग साक्षात्कार गर्ने अवसर दिन खोजे । नदी भनेपछि नाम सुन्दै डराउने ऊ पौडन र तैरन सबै भयो- ठूला मान्छेको अनुपस्थितिमा पनि । चउरमा, बालुवाका बगरमा धित मर्ने गरी समय बितायो । सामान्य सुखसुविधामा पर्ने वा 'विलासिता' को साधन ठानिने कुनै पनि वस्तुबाट उसलाई टाढै राखियो । यसो गर्दै गर्दा 'कठै' भने होलान् अनि, वा आमाको निर्देशिनका बारे कुरा पनि काटे होलान् । फेरि मलाई के पनि हेक्का छ भने- सुखसुविधा र विलासिता भनेका बच्चाका लागि बोझ हुन, जसले धेरै र रचनात्मक काम गर्नबाट उनीहरूलाई रोकदछ । अस्को इज्जत धानिदिनु; अस्को अपेक्षा पूरा गरिदिनु; अस्को खुशीको आकांक्षाले थिँचिनु चानुचने बोझ हो र ?

फेरि, सीमित साधन भएको व्यक्ति हुनाले मेरो योजना अनुरूप शिक्षा दिन मलाई धेरै कठिन पनि थियो । तर, ऊसँग निस्फिकी रूपमा विचरण गर्न पाउने स्वतन्त्रता थियो- कुनै धनसम्पति र तुजुक देखाउनु थिएन; इज्जत धान्नुपर्ने बोझ थिएन । त्यसैले यस संसारको यथार्थ अनुभव गर्न उसका अगाडि मेरोभन्दा गतिलो अवसर थियो । तर एउटा कुराले भने मेरो मनमा निकै नै खुल्दुली मच्चायो ।

शिक्षाको उद्देश्य मान्छेलाई सत्यको एकत्र सिकाउनु हो- कुनै पाटोलाई पन्छ्याएर अर्को पाटोमा मात्र जोड दिएर शायद त्यस्तो सत्य प्राप्त हुन सक्दैन । पहिला पहिला जीवन सादा र सरल थियो र विभिन्न पक्षहरूबीच तालमेल र सामन्जस्यमा कुनै समस्या

थिएन। तर जब बुद्धि (Intellect) लाई आध्यात्मिक र शारीरिक पाटाहरूबाट अलग गरेर हेन थालियो, त्यसपछि स्कूले शिक्षाको पूरै जोड मान्द्येका बौद्धिक र शारीरिक पाटामा केन्द्रित हुन पुयो। व्यक्तिमा यसको असर वा परिणाम के हुन्छ भनेतर्फ विचारै नगरी स्कूले शिक्षाले सूचना प्रवाहमा मात्र जोड दिन थाल्यो। फलस्वरूप, बौद्धिक, शारीरिक र आध्यात्मिक जीवन खण्डित भयो र यो खाडल इन्हन् बढन पुयो।

म आध्यात्मिक संसारमा विश्वास राख्ने गर्दू, तर यो संसारभन्दा बाहिरको ज्ञानको रूपमा होइन- वरु यही संसारको अनन्य सारतत्वका रूपमा। हरेक श्वासमा यस सत्यलाई अनुभूत गर्न सक्नुपर्छ कि हामी ईश्वरभित्र यो जीवन बाँचिरहेछौं। अनगिन्ती र असीमित रहस्यले भरिएको यस महान संसारमा जन्म लिएर हाम्रो अस्तित्वलाई क्षणिक र आकस्मिक विषयका रूपमा हेन वा निरुद्देश्य यताउता हावाको वेगसँगै भौतिकरहेने कुनै वस्तुको जस्तो भावमा बुझनु शायद उचित हुन सक्दैन। अनि आफ्नो जीवनलाई कुनै सपनामै रमाइरहने मान्द्ये, जो कहिल्यै स्वप्नबाट बाहिर आउदैन, त्यसको सपना जस्तो अर्थमा बुझन पनि हामी सक्दैनौ। जहाँसम्म हाम्रो व्यक्तित्वको प्रश्न छ- अत्यन्त व्यक्तिगत विषय नभएसम्म यसलाई कुनै पशार्थ वा बाट्य बलको कुनै मतलबै हुँदैन। यसको प्रकृति केही हदसम्म मात्र भेड पाउन सकिएको छ जस अनुसार मानवीय प्रेममा, ईश्वरको महानतामा, शहादत प्राप्त गरेका महान व्यक्तिका वीरगाथामा वा यस प्रकृतिका अतुलनीय सौन्दर्यमा यसको सूक्ष्मता प्रदर्शन भएको भेटन सकिन्छ।

बाल्यावस्थादेखि नै आध्यात्मिक संसारप्रति बेवास्ता गर्नाले त्यसको अनुभव छुटन पुगदछ। यसका लागि धार्मिक शिक्षा दिएर हुन्न, आध्यात्मिक जीवनमा चुलुम्म डुबुल्की मारेर रमाउने अवसर दिनुपर्छ। वर्तमान युगमा यो कसरी गर्ने भन्ने प्रश्न निकै कठिन हो। किनकि विद्यार्थीहरु आफ्ना कामले व्यस्त रहन्छन्, कुदाकुद गर्दैन् तर त्यसभित्र सत्य शायद भेटछन्। र, यो कुरा बुझन उनीहरूसँग फुसै द्यै हुँदैन। अनि उनीहरूका आत्माले आफ्नो संसारलाई भेटाउनै सकिरहेको हुँदैन-यो पनि बुझन भ्याउदैनन्।

भारतमा हामी अै पनि महान् गुरुका गुरुकुल परम्पराका कथामा गर्व गछौं। ती ठाउँ न त वर्तमान सासारले बुझने गरेका जस्ता स्कूल थिए, न त गुम्बा नै। त्यहाँ त घर थिए- जहाँ परिवारसँगै केही मानिस आफ्ना जीवन जिउँये, अनि ईश्वरभित्र संसार खोज्ये र आफूलाई

म के विश्वास गर्दू भने शिक्षाको उद्देश्य मनको स्वतन्त्रता हो, जुन स्वतन्त्रताको बाटोबाट हिंडेर मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। स्वतन्त्रताका आपनै जोखिम पनि छन् र जिम्मेवारी पनि, तर त्यसो त जीवनमा पनि यी दुवै छन् नि! बालबालिका भनेका जीवन्त प्राणी हुन्; हुर्किसकेका भन्दा अरु बढी जीवन्त; किनकि हुर्केका मानिसलाई 'बानी' ले घेरिसकेको हुन्छ। त्यसैले बालकका मानसिक स्वास्थ्य र विकासका निमित्त पाठ सिक्ने स्कूल मात्र होइन कि व्यक्तिगत तबरमा प्रेम दिने संसार अत्यावश्यक छ।

ईश्वरभित्र पाउने प्रयत्न गर्थे। उनीहरू सांसारिक समाज बाहिर रहन्ये तर त्यही समाजका निमित्त काम गर्थे; सूर्यले अरु ग्रहहरूका निमित्त काम गरिरहेजस्तो- निरन्तर जीवन र प्रकाश बाँडरहने। यस्तै थलोमा केटाकेटीले शाश्वत जीवनको दृष्टिगोचर गर्थे अनि गृहस्थका निमित्त तयार भएको ठानिएपछि भूमिका फेर्थे।

प्राचीन भारतमा जहाँ जीवन थियो- स्कूल त्यही थियो- यी दुईबीच कुनै सिमाना थिएन। ज्ञान र सिकाइको वातावरणका नाममा न त छूट्यै कृत्रिम पर्खालि थिए, न त गुम्बाको जस्तो शून्यता, एकान्त र उत्साहीन वातावरण। वरु त्यहाँ थियो, जीवन्त आकांक्षा। तिनले गाईवस्तु चराउन लगे, दाउरा खोजे, फलफूलको जोरजाम गरे, प्राणी मात्रामा दया प्रदर्शन गरे, आफ्ना गुरुको आत्मिक उत्थानसँगै आफ्नो आत्मिक विकासको पथमा लागे। यसो हुन किन सम्भव भयो भने यी ठाउँका मूल उद्देश्य शिक्षण नभएर ईश्वरसँग जिउन खोजेनलाई एउटा साढा छानो दिनुथियो।

गुरु र चेलाको यस्तो सम्बन्ध कुनै रोमान्टिक कथा मात्र नभएर हाम्रा रैथाने शिक्षा प्रणालीमा थोरै भए पनि जीवित रहेको अवस्थाले यसको अस्तित्वको प्रमाण दिन्छ। संस्कृतमा गुरुकुल भनिने विद्यालयले वर्तमानका स्कूलको झल्को दिन। विद्यार्थीले गुरुको घरमा उनकै सन्तान जस्तै सँगै बस्ने, खान, बस्न, पढन, कुनै शुल्क तिर्नु नपर्ने, शिक्षकको जीवनबाटै विद्यार्थीले सरलता जस्ता गुणहरू सिक्ने। गुरुले आफ्नो जीवनको अङ्का रूपमा न कि पेशाका रूपमा चेलालाई सिक्न सहयोग गर्ने। उच्चआकांक्षा सहितको जीवन गुरुचेलाले सँगसँगै जिउने-यस्तो ढाँचाले मेरो ध्यान तात्यो। अरु मुलुकमा भौतिक विकासका अनन्त अपेक्षाले भरिएका थप्रै उद्देश्यहरूले शिक्षालाई डोञ्चाउने प्रयत्न गर्छन्। तर आफ्नै तागतमा गर्व गर्न र आत्मसम्मान प्राप्त गर्न हामीले शिक्षाका उद्देश्य छनोट गर्दा समग्र मानवको उत्थानभन्दा अलिकृति कममा पनि सन्तोष लिनुहो। यसको अर्थ हो, आत्माको पूर्ण विकास र मुक्ति नै शिक्षाको मुख्य उद्देश्य हो। हामी चानचुने उद्देश्यमा मक्ख हुने मानिस होइनौं। हामी ईश्वरलाई प्राप्त गरौ, शाश्वत सत्यको प्राप्तिमा लागौ, जसबाट सांसारिक वस्तुको बन्धनबाट मुक्ति लिएर मामुली भौतिक सम्पत्ति होइन, आत्मिक प्रकाशको सम्पत्ति प्राप्ति गर्न सकियोस, शक्ति होइन प्रेम प्राप्त गर्न सकियोस्। कुनै पुस्तक नपढेका र चरम गरीबीमा बाँचेका मानिसले पनि यस प्रकारको आत्मिक मुक्ति प्राप्त गर्न सकेका उदाहरण हामीसँग छन्। हामीले आफ्ना पुर्खावाट आत्मिक ज्ञानको अपार सम्पत्ति प्राप्त गरेका छौं। त्यसैले हाम्रो शिक्षाले यस सम्पत्तिको खोजी गर्न, खोतल्न, त्यसको यथार्थ प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता विकास गर्न अनि वेला आएपछि बाँकी विश्वलाई समेत अर्पण गरी शास्त्र भलाईमा योगदान गर्न समर्थ तुल्याउन सक्नुपर्छ।

यो विचार आएपछि मैले आफूलाई पूर्ण रूपमा साक्षरता कार्यक्रममा समर्पण गरें। अचानक मलाई निकै सक्स भएको अनुभव भयो- खाराब सपनापछि छटपटी भए जस्तै। मेरो मात्र नभएर सिङ्गो मुलकको आत्मा श्वास अवरुद्ध भएर छटपटिएको हो कि जस्तो। मैले सोचे कुनै भौतिक वस्तुको उपस्थितिले मात्र हुने देखिएन, साधन सुविधा वा शक्तिले पनि केही हुने देखिन। वरु, आत्मिक मुक्तिका निमित्त पूर्ण चेतना आवश्यक देखियो ताकि हामीबीच कुनै वैमनस्य नरहोस; कुनै सामान्य वस्तुका निमित्त कोही लड्न नपरोस्, कसैले उपेक्षित हुन नपरोस्।

निष्कर्षमा म अनुरोध गर्दछु- यस आश्रमका बारेमा कुनै ईश्वरीय, विशेष खालको चित्र बोकेर नजानुहोला । कागजमा विचार कोरिंदा ती अत्यन्त आदर्शमय र पूर्ण लाग्न सक्छन् । तर, यथार्थमा सामग्री, विचार, आचरण इत्यादिमा जे देखिन्छ- त्यो कागजमा लेखिए जस्तै पूर्ण नहुन सक्छन्, त्यहाँभित्र थुप्रै परिस्थितिजन्य विविधता हुनसक्छन् । मानव स्वाभावका कारण वा परिस्थितिका कारण हामीले अबरोधहरू पनि बेहोर्नुपर्छ । हामीमध्ये केटाकेटीको मनलाई जीवन्त प्राणीको रूपमा ग्रहण गर्ने विश्वास पनि त्यति सशक्त नहुन सक्छ । कसैलाई भलो गर्न उद्देश्य यति ठूलो लाग्न सक्छ कि बल प्रयोग गर्न समेत तम्सन सक्छन् । अर्कातिर केटाकेटीका ग्रहणशीलता आ-आफै तहका छन् । कति ठाउँमा असफलता टार्न कठिन हुने रहेछ । कहिलेकाही नटेर्ने, अनुशासनहीनताका घटना समेत सोचेभन्दा ठूलो रूपमा देखापर्दा हामी आफ्ना आदर्शमै कै खोट छु कि भनेर सोच्न समेत बाध्य हुन्छौं । सन्देह र प्रतिक्रियाको अँधेरा कुनाबाट समेत गुज्जन पर्ने रहेछ । यस्ता द्वन्द्व र अकर्मण्यता पनि यथार्थ जीवनका अझै नै हुन् । जीवनका आदर्शलाई घडी र घन्टामा बाँध्न र डोन्याउन नसकिने रहेछ । अनि जोसँग आफ्ना विचारप्रति पूर्ण विश्वास छ, तिनले असफलता र गन्जागोलमा समेत आफ्ना ती आस्थाको सत्यताको परीक्षण गर्न तयार हुनुपर्छ ।

म मेरो जीवनको सिद्धान्तलाई विधिभन्दा मानिसको आत्मासँग गाँसेर हेर्दछु । म के विश्वास गर्दु भने शिक्षाको उद्देश्य मनको स्वतन्त्रता हो, जुन स्वतन्त्रताको बाटोबाट हिंडेर मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ । स्वतन्त्रताका आफै जोखिम पनि छन् र जिम्मेवारी पनि, तर त्यसो त जीवनमा पनि यी दुवै छन् नि ! धेरै मानिसले विर्सेका

जस्तो देखिन्छ, तर मलाई पक्का के थाहा छ भने बालबालिका भनेका जीवन्त प्राणी हुन्; हुर्किसकेका भन्दा अरू बढी जीवन्त; किनकि हुर्केका मानिसलाई 'बानी' ले घेरिसकेको हुन्छ । त्यसैले बालकका मानसिक स्वास्थ्य र विकासका निमित्त पाठ सिक्ने स्कूल मात्र होइन कि व्यक्तिगत तबरमा प्रेम दिने संसार अत्यावश्यक छ । यो त्यस्तो आश्रम हुनुपर्छ जसमा मानिसले आफ्ना सम्भावनालाई सर्वोत्तम रूपमा हासिल गर्न सकोस; जहाँ जीवन केवल सोचाइको तहमा मात्र सीमित नरहेर कार्य र क्रियाकलापमा जागिरहेको होस । संसार जहाँ उनले सचेत रूपमा स्वीकार गर्न सक्न् कि मान्येको यो संसार ईश्वरको रचना हो, जसको स्वामी उनै ईश्वर हुन् र उनको सृष्टिको नागरिकका रूपमा आफूलाई सावित गर्ने आकांक्षा यी युवामा जगाउन सकियोस । जहाँ सूर्यको उदय र अस्त वा ताराहरूका निरन्तर चम्कने गुणलाई सामान्य ठानेर बेवास्ता नगरियोस; जहाँ प्रकृतिका उपहार विविध प्रकारका फलफूलहरूलाई उपेक्षा नगरियोस; जहाँ युवा र प्रौढ, गरु र चेता, सबैले एकै टेबलमा बसेर दैनिक खाना ग्रहण गर्न रात्रि शाश्वत जीवनका निमित्त खुराक समेत संगै आर्जन गर्न सक्न् ।

(शान्ति निकतनका संस्थापक एवं नोबेल पुरस्कार विजेता प्रसिद्ध बंगाली साहित्यकार टैगोर (सन् १८६१-१९३६) ले अमेरिकामा दिएको भाषणबाट ।)

स्रोत: http://www.swaraj.org/shikshantar/tagore_myschool.html

भावानुवाद: डा. तुलसीप्रसाद थपलिया